

יוסף יצחק ליפשיץ

רזא דשבת

עוד על יהדות וישראל בהוצאת שלם

מיכאל אורן, דוד חזוני, יורם חזוני (עורכים) – מאמרים חדשים על הציונות
מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון (עם דביר)

דרור בונדי – אֵיפֶּה? שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו
של אברהם יהושע השל

אליעזר ברקוביץ – אלוהים, אדם והיסטוריה

אליעזר ברקוביץ – אמונה לאחר השואה

אליעזר ברקוביץ – מאמרים על יסודות היהדות

אליעזר ברקוביץ – עמו אנוכי בצרה: יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה

יונתן זקס – רדיקלית או, רדיקלית עכשיו: מורשת הדת העתיקה בעולם

יוסף חיים ירושלמי – משה של פרויד

אריה מורגנשטרן – השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל
בראשית המאה התשע־עשרה

אילת מזר – החפירות בעיר דוד 2005

אלן פינקלקראוט – בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפחת

הנרי קיסינג'ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור
ובציאה מווייטנאם

יוסף יצחק ליפשיץ

רזא דשבת

השתיקה והדיבור

הוצאת שלם, ירושלים התש"ע

The Secret of the Sabbath

Joseph Isaac Lifshitz

עורכת סדרה: יעל חזוני
עורכת לשון: רות צדקיה (לנדאו)
הפקה: מרינה פיליפודי

© 2010

כל הזכויות שמורות למרכז שלם, רחוב יהושע בן נון 13, ירושלים

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני

Cover Picture: "Bird in Space" (1940) by Constantin Brancusi

© Visual/Corbis

הפצה:

מרכז שלם, רחוב יהושע בן נון 13, ירושלים

טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)

דוא"ל: shalemorder@shalem.org.il

www.shalempress.co.il

מסת"ב 978-965-7052-81-5 ISBN

דאנאקוד 496-1088

Printed in Israel

תוכן העניינים

מבוא	ט
פרק א	1 מצוות השבת
פרק ב	7 המטרות התיאולוגיות של איסור המלאכה
פרק ג	30 השבת והמשכן
פרק ד	46 הגדרת המלאכה
פרק ה	56 המעורבות האישית
פרק ו	103 איכות המלאכה
פרק ז	112 היצירה וגבולותיה
הערות	141
מפתח	180

רזא דשבת. איהי שבת דאתאחדא ברזא דאחד, למשרי עלא רזא דאחד. צלותא דמעלי שבתא, דהא אתאחדת כורסייא יקירא קדישא ברזא דאחד. ואתתקנת למשרי עלא מלכא קדישא עלאה. כד עייל שבתא, איהי אתיחדת ואתפרשת מסטרא אחרא. וכל דינין מתעברין מינה, ואיהי אשתארת ביחודא דנהירו קדישא. ואתעטרת בכמה עטרין לגבי מלכא קדישא. וכל שולטני רוגזין ומארי דדינא כולהו ערקין, ואתעברו מינה, ולית שולטנו עלאה אחרא בכלהו עלמין [בר מינאה]. ואנפאה נהירין בנהירו עלאה, ואתעטרת לתתא בעמא קדישא. וכלהו מתעטרין בנשמתין חדתין כדין שירותא דצלותא לברכא לה בחדוה בנהירו דאנפין.

זוהר כרך ב פרשת תרומה דף קלה ע"א-ע"ב

תרגום:

סודה של השבת - היא השבת המתאחדת בסוד האחד, להשרות עליה את סוד האחד. תפילת ערב שבת, שהרי מתאחד כיסא הכבוד הקדוש בסוד האחד. ונתקן לשרות עליו המלך הקדוש העליון. כאשר באה השבת, היא מתייחדת ופורשת מן הצד האחר, וכל הדינים, העונשים, פורשים ממנה, והיא נשארת בייחוד הזוהר הקדוש. ומתעטרת בכמה כתרים לכבוד המלך הקדוש. וכל כוחות הכעס ובעלי הדינים כולם עוזבים ופורשים ממנה, ואין שלטון עליון בכל העולם חוץ ממנה. ופניה זוהרים בזוהר עליון, ומתעטרת מטה בעם קדוש. וכולם מתעטרים בנשמות חדשות כשירת התפילה לברך בחדוה באור פנים.

מבוא

השבת היא המצווה שהייתה תמיד המוקד החשוב ביותר של זהות יהודית. מהו קסמה של השבת ומהו ייחודה שהעניק לה חשיבות שכזו? לשבת נקשר סוד גדול, סוד של קדושה שגילוייה נמסר לחכמי עליון בלבד, כפי שמתאר 90 פרק הזוהר:

הכא אית רזא דרזין, לאינן דידעי חכמתא עלאה, רזא דשבת הא אוקמוה חבריאי, אבל רזא דא אתמסר לחכמי עליונין, דהא שבת רזא עלאה הוא. (זוהר כרך ב פרשת ויקהל דף רג ע"א)

תרגום: כאן נמצא סוד הסודות, לאותם שידעו את החכמה העליונה. את סוד השבת הציבו בחבורה [הקדושה] אבל סוד זה נמסר לחכמים העליונים, שהרי שבת סוד עליון הוא.

סודה של השבת גלוי רק למי שמשמר אותה. חז"ל אף מספרים על טעמים המיוחד של מאכלי שבת שרק מי ששומרת בשבת זוכה ליהנות מהם:

אמר לו קיסר לרבי יהושע בן חנניא: מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף? – אמר לו: תבלין אחד יש לנו, ושְׁבֶת שמו, שאנו מטילין לתוכו – וריחו נודף. אמר לו: תן לנו הימנו! – אמר לו: כל המשמר את השְׁבֶת – מועיל לו, ושאינו משמר את השבת – אינו מועיל לו. (שבת קיט ע"א)

רבי יהושע מוכן לחשוף נופך מן הסוד של ריח השבת. היהודים מוסיפים למאכלי שבת תבלין ששמו שְׁבֵת והוא המעניק למאכלים את ריחם המיוחד ואת טעמם, אלא שלדברי רבי יהושע, התבלין כשלעצמו אינו מספיק. נחוצה גם שמירה על השבת. בספר זה אנסה לפענח את סוד השבת, אך כיוון שגילוי הסוד שמור לחכמי עליון, ולאלה שמשמרים את השבת, מהי התועלת בספר? הספר אינו חושף אפילו טפח מחכמת הנסתר ואיננו מעלה ריחות של תבשיל. אולם לדעתי יש בכוחו של ספר להצביע על הסוד וללמד על הריח. בשום פנים ואופן אין הוא יכול להציג את השבת כפי שהיא במלואה. על מנת לעשות זאת, יצטרך הקורא לשמור את השבת ולהתענג בתענוגיה.

מצוות השבת היא מן המיוחדות שבמצוות. היא מצווה מעשרת הדיברות, כלומר היא איננה רק ציווי אלא גם עיקרון בעל חשיבות תיאולוגית עליונה. קביעה זו ידועה גם לחכמים ודבריהם מאששים אותה. כך השוו חכמינו את חילול השבת לעבודה זרה¹ וקבעו שהיא שקולה כנגד כל מצוות התורה.² מצווה בעלת חשיבות רבה כזאת זקוקה להסבר המתאר את מעמדה התיאולוגי. שביתה ממלאכה פעם אחת במהלך השבוע אמנם מוסיפה מרגוע לנפש ויש לה חשיבות סוציאלית, אולם אין זה ברור מהי החשיבות הדתית שלה. הרעיונות ההגותיים וההלכתיים שהם הבסיס לספר זה עלו בד בבד מאז למדתי את מסכת שבת ואת הלכותיה, ושאיפתי להשלים ביניהם קדמה בשנים רבות להבשלתם לכדי ספר. אלא שלנתק הנפוץ בין ההגות להלכה סיבה מהותית: השבת כמושג הגותי נתפסת בדרך כלל כיום מנוחה וקדושה, יום שבו המנוחה והקדושה משתקפות במעשה הדתי של השבת – הקידוש, התפילה, לימוד תורה בשבת. איסור המלאכה אינו נתפס בדרך כלל כציווי המשקף את הרעיון ההגותי של השבת והוא מובן בדרך כלל כגזירת מלך. עובדה זו נראית לי ככשל יסודי בהבנת השבת כמושג הגותי, ונראה לי שלכשל זה שתי סיבות עיקריות. האחת היא הנטייה להזדהות עם המעשה ולא עם המחדל. קשה לנו לראות בהימנעות התרחשות דתית, בעיקר כאשר החיים הדתיים נתפסים כחוויה, ועל כן החוויה הדתית נקשרת לפעולות דוגמת תפילה או שבת ולא לאיסורים. מלבד קושי זה קיימת סיבה נוספת והיא ההבנה הכוזבת של המושג מלאכה. הגישה הרווחת נטשה זה מכבר את המושג "מלאכה" והמירה אותו (באמצעות החלוקה לשלושים ותשעה אבות המלאכה) בשלושים ותשעה איסורים, כביכול אסרה התורה באופן נפרד לחרוש, לנטוע, לבשל, לתפור או לכתוב. אכן, מן הרשימה הארוכה של המלאכות כאיסורים נפרדים, קשה להפיק רעיון הגותי הנקשר לרצון האל. גישה זו נובעת מן המתודה העיקרית (והנכונה לדעתי) ללמוד את ההלכה ואת

מבוא יא

ספרותה כגוף פרשני בעיקרו, שבו חכמי התלמוד פירשו את התורה, והראשונים והאחרונים פירשו את התלמוד. ואמנם, התנאים והאמוראים אכן פירשו את איסור המלאכה כאיסור שנחלק לשלושים ותשעה סוגים שונים, אולם השאלה היא האם הם סברו שהחלוקה לשלושים ותשעה מלאכות היא חלוקה לשלושים ותשעה איסורים שונים. לדעתי, הנחה זו היא טעות והיא המכשול הראשון מפני תפיסת איסור המלאכה כמוקד הרעיון התיאולוגי של השבת, והמטרה הראשונה של ספרי היא להסירו. כפי שאראה בספר, חכמים עצמם תפסו את שלושים ותשעה המלאכות כשלושים ותשעה דימויים תודעתיים ולא כסוגים שונים של איסור המלאכה. החלוקה לדימויים תודעתיים נועדה לתפקיד המיוחד שממלאת התודעה בהליך הכפרה מן החטא. החוטא בשגגה צריך להיות מודע לחטא המסוים שחטא. עבירות מן הסוג של איסור מלאכה בשבת הן מופשטות מדיי, ולפיכך תודעת החטא איננה נתלית בחטא הכללי אלא בתופעה הספציפית יותר שלו.

הסרת הכשל הפרשני ומיקוד העניין במושג "מלאכה" כשהוא לעצמו הובילו אותי לדון בשאלת הכוונה. מלאכת שבת היא מעשה יצירה ולפיכך מעשה מורכב. בכך שונה השבת מאיסורים אחרים בתורה. מלאכה איננה יצר שהתורה נוהגת לרסן, כדוגמת יצר האכילה והמין. מלאכה דורשת תכנון ולפיכך אף הכוונה הכרוכה בה מורכבת. כפי שאראה בספר, המושג "כוונה" נתפס באופן מורכב ומתוחכם מאוד אצל חכמי ישראל עד כדי מיזוג הכוונה עם הרצון, לאמור: הזדהות אמיתית של היוצר עם יצירתו, הזדהות הכרוכה בתכנון ובהתכוונות, איננה מתקיימת אלא אם כן היא נעשית מתוך רצון.

המושג "מלאכה" כשהוא לעצמו נתפס בעיניי כהוספת ערך לחפץ, שיפור החפץ וקירובו לשימוש האדם. מושג זה ששאבתי ממדעי הכלכלה נראה לי הולם את מחשבת חז"ל. כיוון שהמלאכה איננה מעשה גרידא אלא מעשה יצירה, היא נבחנת באופן שבו היא משנה את החפץ ומעניקה לו סגולה אנושית. חומר גלם שנעשתה בו מלאכה איננו אותו חומר גלם. הוא חפץ שצורתו מתאימה לשימוש מסוים משימושי בני האדם. כך הדבר הן ביצירת מכשירים הן ביצירת מאכלים. המלאכה מקרבת את החפץ למציאות האנושית.

קירוב זה הוא הדבר שהאל ציווה עלינו לרסן. שעבוד זה של הטבע למציאות האנושית מעניק משקל־יתר להווייתו של האדם, עד לכדי אנוכיות שאיננה מאפשרת את השעבוד אל האל. זהו מגדל בבל פרטי שכל אדם יוצר לעצמו, כמין חומה בצורה החוסמת את המפגש עם האל או עם הזולת. מותר האדם, כוחו ליצור ולשפר את הטבע, נעשה לו לרועץ. מצד אחר, השתקת

היצירה כליל כמוה כמחיקת האדם. על כן התורה איננה אוסרת את היצירה; היא מרסנת אותה יום אחד בכל שבוע. מקצב זה של יצירה בששת ימי המלאכה ושבתה בשבת הוא המאפשר את המפגש הראוי עם האל: שישה ימים היהודי בוקע לו דרך אל המציאות בכוח יצירתו, וביום השביעי הוא שב אל עצמו בדיוק כפי שאלוהים שבת ביום השבת. השבתה מן היצירה ביום השביעי מאפשרת לו להקשיב לאל באותו יום תוך הזדהות עם האופן שבו שבת האל ממלאכתו ביום השביעי. ההימנעות מן המלאכה לא זו בלבד שאיננה מחדל חסר משמעות, היא היחידה המאפשרת את המפגש עם האל, את הדבקות. זהו סודה של השבת שרק שומריה מגלים אותו. זהו התבלין המיוחד שמגלה מי שמרסן את יצירתו. יהיו שישאלו, האין מצוות השבת גזירת מלך? מה צורך מצאתי להתחקות אחר טעמי איסור המלאכה בשבת? התשובה לשאלות אלו דורשת עיון מחודש בסוגיית טעמי מצוות, ואליה אני פונה עכשיו. שלא כמקובל אטען שלטעמי המצוות יש מטרה חשובה ביותר. הם אינם מכוונים לאלה שאינם שומרי מצוות ואינם מיועדים לעשות נפשות לעבודת ה'. טעמי המצוות אינם אפולוגטיקה דתית. מטרתם היא הפיכת המצוות מחוק יבש לכלי של עבודת ה'. הכנת הסיבה של כל מצווה ומצווה מסייעת לשומר המצווה לעבוד את ה' באמצעות אותה המצווה. היא מאפשרת דבקות באל, חיקויו והזדהות עמו.

כאמור, איסור המלאכה בשבת מקרב את היהודי אל אלוהיו באמצעות ריסון היצירה האנושית וחיקוי השבתה האלוהית, ברם תנאי אחד יש להתקרבות זו אל האל והוא המודעות לעובדה שאיסור המלאכה טעון בתכנים אלו, מודעות לכך שבאמצעות המנוחה מזדהה היהודי עם האל. מודעות לתכנים היא המודעות לטעמי מצוות השבת.

טעמי מצוות

מצוות התורה הן חובות שהאדם מצווה לציית להן ללא סייג. לכאורה, כאשר המחוקק הוא האל עצמו, מה לו לאדם לחפש צידוק והסבר למצוות? אולם כאשר אנו לומדים את דברי חז"ל אנו מוצאים שאף שתורה ניתנה בסיני, עדיין נותרה לאדם בקעה להתגדר בה. הגמרא מתארת, למשל, העמדה של המצוות במדרג של חשיבות והעמדתן על עיקרון אחד. כך, לדברי רבי שמלאי, אמר חבוקק הנביא שהאמונה בה' היא העיקרון העומד בבסיס כל המצוות כולן:

פרק ד

הגדרת המלאכה

השבייתה בשבת היא מצווה של מחדל; מחדל ממלאכה. משמעותה התיאולוגית של מצווה זו תלויה בהגדרת המצווה: מהי מלאכה שממנה ציוותה תורה להימנע. המלאכה היא זו שבאמצעותה בנו את המשכן. הגדרת המשכן היא, כאמור, שהוא היה מרכז מחנה ישראל, ועל כן היה המרכיב החברתי שבמשכן דגם למלאכת מחשבת. בבנייתו של המשכן השתתפו כל ישראל, אם בתרומה כספית אם בעשייה. לכן היו למשכן איכויות של מעשה-ציבור, ולא איכויות של מעשה-ייחיד; וגם להגדרת מלאכת שבת, התלויה במלאכת המשכן, יש איכויות של מעשה-ציבור. למעשי הציבור יש כמה הגדרות כלכליות שאני מבקש לדון בהן בפרק זה: ההבחנה בין יצירה מתכלה לכת-קיימא, יצירה כהוספת ערך, ומעמדה כדבר התלוי בהיצע וביקוש.

א. מלאכת הנאה ומלאכת עבודה

לצורך הבחנה בין המלאכה האסורה בשבת ובין זו האסורה ביום טוב, הרמב"ן מבחין בין שני סוגים של מלאכה – מלאכת הנאה ומלאכת עבודה. הבחנה זו יפה לא רק כדי להבחין בין קדושת שבת ובין קדושת יום טוב, אלא אף לצורך הגדרת המלאכה עצמה. הבחנה זו נהוגה בעניינים שונים בתכלית. בתורת הכלכלה, למשל, נהוג לחלק את הייצור התעשייתי לשני סוגים: ייצור מוצרים מתכלים, וייצור מוצרים בני-קיימא. שתי הגדרות הללו חופפות: מלאכת הנאה היא עשיית מוצרים מתכלים, כבתעשיית המזון, ומלאכת עבודה היא עשיית מוצרים בני-קיימא, המיועדים לשימוש רבי-פעמי, כמו בתעשיית הטקסטיל והריהוט.

דברי הרמב"ן מתייחסים לפרשת המועדות שבפרשת "אמור" בויקרא. כאשר הוא מפרש את הפסוק העוסק בחג המצות, "ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו" (ויקרא כג:ז), הרמב"ן דן באריכות במשמעותה המדויקת של המילה "עבודה". באמצעות דיון זה הוא מסביר את ההבחנה בין איסור מלאכה בשבת ובין איסור מלאכה ביום טוב. בשבת כל מלאכה אסורה; ביום טוב, לעומת זאת, מלאכת אוכל נפש, מלאכת הכנת מאכלים – מותרת. מלאכת הגאה מותרת, ככתוב: "וביום הראשון מקרא קדש וביום השביעי מקרא קדש יהיה לכם, כל מלאכה לא יעשה בהם, אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם" (שמות יב:טז):

אבל פירוש מלאכת עבודה, כל מלאכה שאינה לצורך אוכל נפש, כענין שנאמר "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך", "ובכל עבודה בשדה", "ונעבדתם ונזרעתם", "וקיץ היה עובד אדמה". ומלאכה שהיא באוכל נפש היא מלאכת הנאה, לא מלאכת עבודה. וזה מתבאר בתורה, כי בחג המצות שאמר תחילה כל מלאכה לא יעשה בהם, הוצרך לפרש, אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם, ובשאר כל ימים טובים יקצר ויאמר כל מלאכת עבודה לא תעשו, לאסור כל מלאכה שאיננה אוכל נפש, ולהודיע שאוכל נפש מותר בהן, ולא יאמר הכתוב לעולם באחד מכל שאר ימים טובים "כל מלאכה" ולא יפרש בהם היתר אוכל נפש, כי מלאכת עבודה ילמד על זה...

ונראה לי כי עבודה אצל רז"ל טורה ועמל שאדם עובד בו לאחר, מלשון "עבודת עבד", "עבד עבדים יהיה לאחיו", "עבדו את כדלעומר", וכן "עבודת עבודה ועבודת משא", עבודת כל טורה שבאוהל ועבודת משא בכתף, ואם כן היה באפשר, שמלאכות קלות שאדם עושה להנאת עצמו מותרת, ואף על פי שאינה אוכל נפש, ושיהיה אוכל נפש מרובה שהשמש עובד בו לרבו אסור, ועל כן שאל מנין שההיתר הזה הוא באוכל נפש עד שנתיר כל אוכל נפש אפילו בטורה, ונאסור כל שאר המלאכות שאפילו הקלות שבהם מלאכת עבודה איקרו, תלמוד לומר מקרא קודש לגזירה שווה, ששם באה כל מלאכה לאיסור, וכל אוכל נפש להתיר.¹

מותר האדם משאר בעלי החיים הוא יכולתו ליצור כלים. יכולתו זו נובעת מן הכשרון שבו בורך האדם יותר משאר בעלי החיים – החשיבה. לחשיבה שתי תכונות עיקריות: היכולת לדמיין מצב גם כאשר אין האדם מצוי בו באותה העת, והיכולת לדון במצב זה, להשוותו למצבים אחרים ולהעריך את העיקר

והטפל. יכולת החשיבה של האדם מסייעת בידו לפתור בעיות גם כאשר כוחותיו הפיזיים אינם עומדים לו, ומפצה אותו על מגבלותיו. לכן הציביליזציה ניכרת ביכולתו של האדם לייצר כלים: בשלב הראשון בהתפתחותה בני האדם משתמשים בחפצים המצויים בטבע, כמו אדם וחווה שמיד לאחר שאכלו מעץ הדעת תפרו לעצמם בגד מעלי התאנה. בשלב השני הם משפרים חפצים אלו המצויים בטבע, ועושים מכשירים מחומרי גלם. וכך נאמר על נוח:

עד שלא נולד נוח היו עושין מלאכה בידיהם, נולד נוח, התקין להם מחרשות ומגלות וקרדומות וכל כלי מלאכה.²

היכולות האינטלקטואליות באות לידי ביטוי ביצירת חפצים שיישאו עם האדם גם לאחר שישתמש בהם. כלים שחיייהם ארוכים יותר, והם יותר בנייקיימא, מעידים על יכולת הפשטה משוכללת יותר של האדם, על היכולת לחוות את השימושים העתידיים להיות, ולא רק את השימוש העכשווי (כמובן, אין השימוש בכלים חד-פעמיים מעיד על ההפך, משום ששימוש עכשווי אינו מעיד על פרימיטיביות. רק שימוש בלעדי בחפצים מתכלים מעיד על חסרונה של ראייה לטווח ארוך).

למלאכת עבודה דרושה יצירה רבה יותר מאשר למלאכת הנאה, ולכן, כיוון שחובת המנוחה בשבת חמורה יותר מביום טוב, יש חובה לשבות אפילו ממלאכת הנאה, שכן יש לשבות אפילו מיצירה מועטת כיצירת הנאה מתכלה. ההבחנה בין מלאכת הנאה למלאכת עבודה מקבילה להבחנה בין הפן התיאולוגי לפן החברתי. האיסור על מלאכת הנאה נובע מן הפן התיאולוגי של השבת, שבו שבת האל מכל מלאכה; השביתה האלוהית היא מוחלטת, ולכן אף מלאכה זמנית ומתכלה אסורה. איסור מלאכת עבודה נובע מן הפן החברתי, המאפיין את שביתת בני-ישראל משעבודם, ולכן אסורה מלאכה יוצרת וקבועה, שהיא מלאכתם של עבדים.

ב. ערך מוסף

ההבחנה בין יצירת חפצים מתכלים ובין יצירת חפצים בנייקיימא איננה התוכנה היחידה מתורת הכלכלה שיפה גם להלכות שבת. קיימת תוכנה כלכלית נוספת

בעלת ערך רב – "ערך מוסף". ערך מוסף הוא כל שלב בשיפור חומר הגלם והפיכתו למוצר סופי. נראה לי שהגדרת מלאכת שבת כהוספת ערך היא היא הגדרת "מלאכת מחשבת" שלמדנו מן המשכן; הוספת הערך היא ה"מחשבת" שבמלאכה. על פי תפיסה זו, חפצים נבחנים על פי הסגולות המיוחדות להם לתועלת האדם, הסגולות המאפשרות את השימושים המיוחדים לחפץ המדובר. שיפור החפץ בכך שמשנים אותו כדי שיאפשר את שימושו – זוהי מלאכת מחשבת. השימוש האפשרי עומד במחשבתו של האומן, והוא משפר את החפץ כדי שיתאים למחשבה.

למלאכות שבת, כפי שהן מובאות במשנה³, סדר של הוספת ערך מוסף בשלבים, מחומר הגלם ועד המוצר הסופי, כמו באחת-עשרה המלאכות של עשיית הפת, החל בחרישה ובוריעת החיטה וכלה באפיית הלחם. כל אחד מן השלבים שבדרך נחשב למלאכה בפני עצמה. כך הדבר גם במניית שלושי-עשרה המלאכות של עשיית בגדים, הפותחות בגזיות הצמר ומסתיימות בתפירת הבגד, וגם בתשע המלאכות של יצירת ספרים, הפותחות בציד הצבי שממנו נעשה הקלף, ונמשכות בשחיתו, בעיבוד הקלף, בכתיבת הספר עליו ועוד.

השפעת "מלאכת מחשבת" על חומר הגלם דומה להשפעתו של מגנט על אבקת ברזל הפזורה על גבי נייר. אם תניח מגנט תחתיו, תסדר האבקה לפי כיוון הקטבים של השדה המגנטי. בכך נעשית "מלאכת מחשבת" למגנט של חומר הגלם, וכך מעיד המוצר המוגמר על המחשבת הטמונה בחומר, כשם שסידור אבקת הברזל על הנייר מעיד על המגנט המונח תחתיו.

ניתן להבחין בין כלים שנוצרו בידי האדם, ובין חפצים שלא נוצרו על ידי. כן ניתן לראות כתכלית החפץ את השימוש שיעד לו יוצרו. צורתו אינה מבטאת רק את התפתחותו שלו ואת סביבתו, אלא גם את צורכי האדם. היצירה האנושית בנויה מהוספות ושיפורים רבים על יסוד חומרי הגלם; לעתים ניכרת השפעת האדם מיד, ולעתים אך בסוף תהליך שלם. השפעת האדם על חומר הגלם אינה חייבת להכניס בו שינויים מהותיים. היהלום הטבעי נוצר מהיתוך של פחמן בטבע ונראה, קודם שלוטש, כאבן רגילה; האדם מלטש את היהלום ונותן לו צורה, הנותנת ביטוי לשקיפותו של הגביש הטבעי שהיה צפון באבן כבר קודם לכן.

לכל חפץ סידור חלקים משלו וצורה משלו, צורה שיצרו הכוחות הפנימיים שלו, בצירוף התנאים החיצוניים. להר צעיר צורה הנובעת משינויים בקליפת כדור הארץ, שהם כוחות פנימיים. צורתו משתנה על ידי התפוררות של סלעי לבה, או בשל הבדלי טמפרטורה, סחף, השפעות של החי והצומח על צורת

ההר – התנאים החיצוניים. כל חלוק נחל החל את דרכו כחלק מסלע גדול שהיה חלק מקליפת כדור הארץ, בתנאים שונים של התפתחות החומר. חלוק הנחל מקבל את צורתו משחיקת המים במשך זמן רב. גם בעלי החיים משפיעים זה על זה, ויוצרים מציאות שיש בה איזון מפליא: אך תיטול אחד מגורמיו, והזקת לסביבתו. זוהי אחת מנפלאות הכורא שאין למעלה הימנה, וכמאמר החכם מכל אדם:

ראה את מעשה האלהים כי מי יוכל לתקן את אשר עָתָו.

ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה: גם את זה לעמת זה עשה האלהים, על דְּבַרְתָּ שלא ימצא האדם אחריו מאומה. (קהלת זיג-יד)

אנו מכירים בארץ את הנזק שגרמו החקלאים בשנות הארבעים, כאשר חיסלו את המכרסמים ברעלים שאינם מתפרקים, וכך חיסלו גם את רוב אוכלוסיית העופות הדורסים. בכך הופר האיזון הטבעי, ושיקומו עולה בעמל רב. לעתים נראה שהנברא היחיד שפעילותו אינה יוצרת השפעה הדדית הוא האדם. האדם נראה כיצור שאינו שייך לסביבה, ופגיעתו רבה. לאדם יש השפעה רבה, הנובעת, בעיקר, מכוחו הרב. כוח זה נובע מחכמתו של האדם, ואין איזון בינו ובין כוחם של שאר היצורים, ולכן דומה שאינו יוצר את ההשפעה ההדדית הרצויה. ההשפעה השלילית הרבה של האדם היא אחד הנושאים המטרידים ביותר בעת החדשה, והאדם שואל את עצמו כיצד ליצור את האיזון הנדרש עם הטבע. הדעה הרווחת היא שכמעט כל תרבות אנושית הזיקה לסביבתה, ונזקה הרב של התרבות המודרנית נובע בעיקר מייעילותה. נזק סביבתי שנגרם בעת העתיקה בפרק זמן של מאות שנים, נעשה בעת החדשה בשנה אחת.⁴ ההבדל אינו בין תרבות עתיקה לתרבות חדשה, אלא בין תרבות המקיימת את צו הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון "לעבדה ולשמרה", ובין תרבות שאינה נשמעת למצוות הקדוש ברוך הוא; בין האדם היודע את מקומו, ובין זה הבונה את מגדל בבל, כלומר, בין תרבות היודעת לשמור על האיזון ובין זו שאינה יודעת. היום ידוע שרבות מן התרבויות שבאיי האוקיאנוס השקט חיסלו כמעט כליל את העופות בעלי הכנפיים המנוונות, ועופות נדירים אחרים שהיו שם. מעטות הן התרבויות שידעו לחיות עם הטבע ולשמרו. תרבויות אלו הן רובן תרבויות פרימיטיביות כמו האבוריג'ינים באוסטרליה, האסקימואים, כמה שבטים אינדיאניים ועוד, אך גם כמה תרבויות מפותחות יותר כמצרים הקדומים, שידעו להשתמש בקרקע הסחף של דלתת הנילוס בלי לנצל אותה

יתר על המידה, וכמובן, התרבות החקלאית המפותחת ביותר של העת העתיקה, זו של היהודים בארץ ישראל, שידעה לשמר את הארץ בגלל מצוות השמיטה, והגיעה לתוצאות הטובות ביותר.⁵

חכמת אדם לאחר שאכל מעץ הדעת היא שאימה להפר את האיזון הטבעי. החכמה שמחמתה האדם הוא נזר הבריאה היא חרב פיפיות, משום שהאדם נבדל מן העולם בשל חכמתו. הוא רואה את עצמו עיקר ואת העולם מכשיר. הוא מזהה את עצמו עם מחשבתו, ומאבד את האיזון שהקדוש ברוך הוא יצר ונתן בידי. בקהלת כתוב: "אשר עשה האלהים את האדם ישר, והמה בקשו חשבונות רבים" (קהלת ז:טו). חז"ל, אשר דרשו פסוק זה על אדם הראשון, טענו שאדם היה ישר קודם החטא, ואת החשבונות הרבים ביקש כאשר נטל את מה שלא היה ראוי לו וטעם מעץ הדעת.⁶

מכאן עולה כי שתי דרכים לו לאדם: הדרך האחת היא למעט את עצמו כפי שעושות התרבויות המחנכות לשמירה על איזון. תרבויות אלו ממעיטות מחשיבותה של הדעת, ולעתים מבקשות את איבוד הדעת, כפי שאכן נעשה במזרח הרחוק. הן מאדירות את העולם וממעטות את האדם, ולפיכך הן בדרך כלל תרבויות עובדות אלילים. אולם קיימת דרך אחרת – להתייחס אל העולם מתוך דיאלוג אחראי, מתוך ידיעה שעולם זה ניתן לאדם מאת הבורא. דרך זו היא הדרך שהטיפו לה חז"ל:

"ראה את מעשה האלהים כי מי יוכל לתקן את אשר עותו". בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך. (קהלת רבה פרשה ז, אות יג)

רק כאשר האדם יודע שאינו רק יצור ככל שאר היצורים, ושמוטלת עליו אחריות כלפי העולם, הוא עשוי להישמר מלהזיק לו. מאידך, אין האדם חי מחוץ לעולם: גם כאשר הוא עסוק בשמירה בלבד ואינו רואה את עצמו חלק מן העולם, הוא עשוי לגרום נזק. אף האדם הוא חלק מן המערכת כולה. אין הוא יכול להתנתק ממנה. על כן ציוותה אותנו התורה שני ציוויים: "לעבדה ולשמרה". שתי מצוות שאחת מהן היא מצווה פעילה – "לעבדה", והשנייה מצווה סבילה – "לשמרה". במצווה הפעילה נותן האדם דרור ליצירתי שבו, ובמצווה הסבילה שומר האדם ומגביל את עצמו שלא יזיק לסביבתו. מצווה

זו של "לעבדה ולשמרה" היא האיזון שבו חייבה אותנו התורה, במצוות שבת בראשית⁷ ובמצוות שבת הארץ. בכך הייתה השבת תשובה לחטא האכילה מעץ הדעת,⁸ שהוא חטא של ימי המעשה. ההליכה אחר הדעת נובעת ממעשה-יתר, והמנוחה בשבת היא שאיזנה והחזירה את האדם לישרותו.

כאשר האדם פועל מתוך אחריות הוא מתייחס לעולם ומפעיל את רצונו, ובאופן זה הוא כופה על החפץ את צורתו, כפי שהיא נראית בעיני רוחו של היוצר. הוא פועל מתוך התייחסות אל החפץ, מתוך ניסוי וטעייה, מתוך אחריות כלפיו והכרה בקיומו כמעשי ידי האל. הוא נוכח מול החפץ ומאציל עליו את רצונו מבלי למעט בערך חומר הגלם. יצירה זו היא תהליך של למידה והיוון חוזר הדדי של היוצר והיצירה. יצירה שהצורך מנחה אותה נעשית מתוך רצון; יש בה שלמות, היא דומה יותר למעשי ידיו של הקדוש ברוך הוא, עוצמתה רבה יותר, ומתקיימת בה מצוות "לעבדה ולשמרה". היצירה המתוכננת שאינה עולה מן הצורך ואינה אלא תרגיל אינטלקטואלי איננה פועלת מתוך משא ומתן עם החפץ, עם העולם, ולכן היא חוטאת יותר למצווה זו של "לעבדה ולשמרה". יצירה הנעשית מתוך צורך היא מלאכת מחשבת, ואותה אסרה התורה בשבת. היצירה בתזמנו שונה מן היצירה שהייתה נפוצה מזמן מתן תורה ועד קודם המהפכה התעשייתית. עד המהפכה התעשייתית השתמש האדם בכלים שנבנו ביד, והתאימו, אישית, לאדם שהשתמש בהם. היצירה של האדם נעשתה בעיקרה בידי האדם. שינוי החפץ והבאתו ממצב של חומר גלם למצבו הסופי נעשו בידי האדם, בידי ובכליו. בימינו שיפור החפץ מתבצע בידי מכונות. תפקיד האדם הוא לכוון ולהשגיח. את יצירתו מבטא האדם בכוח ההמצאה שלו, ולא בעשייה עצמה. האם זוהי היצירה שאסרה התורה בשבת? בשאלה זו אדון בפרק חמישי, בתת-פרק ג, העוסק בגרם מלאכה.

ג. היצע וביקוש

יצירת חפצים הייתה מאז ומעולם המאפיין של הציביליזציה. כך היה משום שכאמור, יצירת חפצים היא ילידת הדעת, אך לא הדעת של האדם היחיד כשלעצמו אלא הדעת של היחיד בין הרבים. הדעת שבאדם תלויה בהיותו יצור חברתי. כך תיארה הגמרא את עם ישראל כשקיבל את התורה:

הערות

מבוא

1. עירובין סט ע"ב.
2. שמות רבה פרשת בשלה, פרשה כה אות יב. "א"ר לוי אם משמרים ישראל את השבת כראוי אפילו יום אחד בן דוד בא. למה? שהיא שקולה כנגד כל המצות". כן ראה ירושלמי ברכות פרק א, הלכה ה; שם, נדרים פרק ג, הלכה ט; מדרש תנחומא, פרשת כי תשא, לג.
3. דברים כד:יז.
4. ראה למשל רש"י לקידושין כ ע"ב, ד"ה "לפי שמצינו" וכו'; "ר"ש דריש טעמא דקרא בכל דוכתא"; וגם סג ע"ב, ד"ה "דדריש טעמא דקרא": "ולרבנן דלא דרשינן טעמא דקרא בעלמא".
5. יבמות כג ע"א; גיטין מט ע"ב; קידושין סח ע"ב.
6. בפעמים נוספות מופיעה דעת רבי יהודה כדרך להסברת דעות התנאים, ראה סנהדרין טז ע"ב; מנחות ב ע"ב.
7. בסוגיית משכון האלמנה נפסקה ההלכה כרבי יהודה שאינו דורש "טעמא דקרא". ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלוה ולוה ג, א, ושולחן ערוך, חושן משפט צו, יד. בסוגיות אחרות, לעומת זאת, נפסקה ההלכה כרבי שמעון הדורש "טעמא דקרא": ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות איסורי ביאה יב, א, וכסף משנה שם.
8. פסקי הרא"ש ליבמות, פרק ב פסקה ג.
9. ראה תוספות לסוטה יד ע"א, ד"ה "כדי ליגעה"; גיטין מט ע"ב, ד"ה "ורבי שמעון היא דדריש טעמא דקרא": "לא פליגי אלא היכא דאיכא נפקותא כגון גבי חובל בגד אלמנה וגבי לא ירבה לו נשים והכא נמי משום האי טעמא שיימינן בדמויק"ן [לא חלקו אלא

פרק ד: הגדרת המלאכה

1. עיין ברש"י לויקרא כגז; במהר"ל כגור אריה על התורה, וברא"ם. נראה לי שהרמב"ן רמז לחלוקה זו שבין מלאכת הנאה למלאכת עבודה כבר כבראשית ב:ג, בדבריו על בריאה ועשייה, וזה לשונו: "ולי נראה פרוש ששבת מכל מלאכתו אשר ברא יש מאין לעשות ממנו כל המעשים הנזכרים בששת הימים. והנה אמר כי שבת מבריא וממעשה. מן הבריאה שברא ביום הראשון, ומן המעשה שעשה בשאר הימים". הבריאה היא כנגד מלאכת הנאה, והמעשה כנגד מלאכת עבודה.

2. מדרש תנחומא, פרשת בראשית, ה, כט.

3. משנה שבת ז, ב.

4. ראה Don Ihde, *Philosophy of Technology: An Introduction* (New York: Paragon House, 1993), p. 88.

5. ראה בספרו של יהודה פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד (ירושלים: ראובן מס, 1990), עמוד 146. ובעמוד 149 והערה 371 שם הוא מתווכח עם מגן ברושי בנושא.

6. ראה רש"י לקהלת ז:כט: "משנודווגה לו חוה אשתו ונעשו שנים, ונקראו המה, בקשו חשבונות רבים, מזימות ומחשבות של חטא, כך נדרש במדרש". וכך בזהר כרך א פרשת ויחי דף רכא ע"ב: "אמר ליה קודשא בריך הוא אדם שבקת חי ואדבקת במותא" (אמר לו הקדוש ברוך הוא: אדם עזבת חי ונדבקת במת).

7. בראשית רבה פרשת בראשית, פרשה טז אות טו: "ויניחהו, נתן לו מצות שבת, היך מה דאת אמר [זה כוחו שאתה אומר], וינח ביום השביעי. לעובדה, ששת ימים תעבד, ולשומרה, שמור את יום השבת. דבר אחר, לעובדה ולשומרה, אילו הקורבנות". אך עיין בספרי דברים פרשת עקב, פסקה ה: "הא למדת לעובדה זה תלמוד, ולשומרה אלו מצוות". ואילו בזהר כרך א פרשת תולדות דף קמא ע"ב: "ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה, אליו קרבניו ועלונו [אלו קרבנות ועולות], ובכרך ב דף קסה: "אבל דא רזא דפקודי אורייתא לעבדה אליו רמ"ח [זהו הסוד של מצוות התורה לעובדה, הן מאתים ארבעים ושמונה] וכו'..." כדברי הספרי. וכן בזהר כרך א פרשת בראשית דף כז ע"א: "לעבדה בפקודין דעשה ולשמרה בפקודין דלא תעשה" [לעבדה במצוות עשה, ולשמרה במצוות לא-תעשה].

8. "ויצא קין, מאיכן יצא... רבי חננא בר יצחק אמר יצא שמח... פגע בו אדם, אמר לו, מה נעשה בדינך, אמר לו, עשיתי תשובה ופישרתי, התחיל אדם מתפיה על פניו, כך היא דרכה של תשובה ולא הייתי יודע, מיד עמד ואמר מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה" (בראשית רבה פרשת בראשית, פרשה כב אות טז).

מפתח

הגר"א (רבי אליהו, הגאון מווילנה)	26	אהבה ויראה
167, 151	47, 10	אוכל נפש
העלם אחד 39, 41-42, 44, 153, 157	163, 73-71	אחאי, רב (רב אחאי גאון)
ונודע אליו חטאתו 41, 39-38	אינו מתכוון 57-58, 61-62, 64-65,	
	67, 83-69, 87, 90, 94, 159,	
	167, 165-161	
חבוקק יב-יג, יז	176, 127	אליעזר ממיץ, רבי
חטאת 33, 38-44, 57-59, 67-69,	148, 19, 11	אמונה יב, יז-יח,
84-85, 95-96, 105-106, 108,	54	אפשטיין, רבי יחיאל מיכל
111-114, 117-122, 126-127, 130,		
154-157, 160, 168		
חילוק מלאכות ביום טוב 156	114-112, 108-107, 104, 30	בונה
חננאל, רבנו 17, 101, 116, 171-172,	175-173, 122-116	
174	118, 107, 104, 92, 32, 30	בורר
	172-170, 168, 166, 122	
ידיעות מחלקות 43	115, 100, 94, 33, 10	בישול
יואל, רבנו 100, 169	173, 170, 168, 128-126, 124-123	
יעקב בעל הטורים, רבי יד	177-175	
יציאת מצרים 1, 2, 7-13, 18, 20	153-152	בניית בית המקדש
יצירה יא-יב, יח, כג-כה, 12, 19, 21,	22	בן-נוח
27-29, 34-35, 46, 48-49, 52, 61,		ברוך בן רבי יצחק מגרמייזא,
86-87, 89, 92-93, 102, 104, 107,	136	רבי
111-112, 114-115, 135, 137, 173	110-109, 35, 29, 23-19	ברית יח,
יש מאין 12, 28, 36, 148, 158		
ישראל מאיר הכהן, רבי (החפץ		
חיים) 100		
		גופים מחלקים 43
כדרך 5, 56, 81-82, 91-92, 94-95,	170-169, 102-100	גרם כיבוי
101, 128, 136, 141, 144, 168-170	100-99, 81, 69, 52	גרם מלאכה
		דבקות יב, יט, כ-כג, 6, 143

מפתח 181

- 174, 170, 168, 166, 156, 153-152
177
מתעסק 94, 79, 73, 69-61, 59-57
172, 164-159, 154, 111
- נולד יט, 48, 137-134
נתן ברבי יחיאל, רבנו 78
- סוד ז, ט-י, יב, כה, 29, 145, 150, 158
סעדיה גאון, רב 143-142
- עבודה זרה י, כב-כג, 13, 23, 27-26
175, 163, 156, 151, 144, 43-42
עולם הבא 26, 22, 19
עונג שבת 3-2
ערך מוסף 111, 90, 87, 49-48, 10
134, 127, 123, 117
- פסיק רישיה 94, 87, 83-74, 71
167-162
- קארו, רבי יוסף 100
קושר 170, 167, 107-104, 33, 30
172
קרליץ, רבי אברהם ישעיהו (החזון
איש) 155, 123-121, 101-100
174, 169
- ראב"ד (רבי אברהם בן דוד) 137-136
175, 166-165, 161
ראבי"ה (רבי אלעזר בן יואל
הלוי) 172, 163, 142
ר"י (רבי יצחק מדמפייר) 89, 72
147, 144, 119, 91-90
ריב"א (רבי יצחק בן אשר) 119
ריטב"א (רבי יום טוב בן אברהם
אשבילי) 159, 142, 98-97, 73
175, 169-168
- כוונה יא, 16, 43, 61-56, 70-63
92, 90, 87, 83-80, 78, 75-72
162-160, 142, 107, 102, 95
167, 165-164
כיבוס 176, 117-115
כלאחר יד 152, 101, 97, 95-91
168-167
כלי ראשון וכלי שני 176, 128-125
כלים מתפרקים 122-120, 117
לעבדה ולשמרה 158, 52-50
- מברשת שיניים בשבת 165
מהר"ל (רבי יהודה ליווא בן
בצלאל) 53, 21-20, 18, 6-5
159-158, 142
מזלף על האישים 114, 77-76
מיטה של טרסיים 117
מכה בפטיש 120-118, 115-112, 30
176, 174-173, 159, 127
מלאכה שאינה צריכה לגופה 90-82
163-162, 111-108, 100
176-175, 172, 169, 167-165
מלאכת הנאה 158, 48-46, 11-10
מלאכת עבודה 48-46, 14, 11-10
158
מעשה בראשית טז, יט, כד, 12-6
151, 27
- מצוות זכירה 150, 145-144, 90, 2-1
מצוות שבייתה י, יב, כג, 1, 4-6
22-21, 19-18, 15-13, 11-9
146, 137-136, 86, 48, 46, 35
178, 151-148
מקלקל 172, 161-160, 111-108
מקראי קדש 149, 17-14, 8-7
מרדכי בן רבי הלל, רבי
(המרדכי) 169, 150, 127, 120
משכן 72, 56, 49, 46-44, 38-30
103, 97, 93-89, 86, 83-82
130, 128, 123, 120-119, 111

רש"י (רבי שלמה יצחקי) 15, 22-21,	רמב"ם (רבי משה בן מימון) 2-5,
31, 40, 45, 57-59, 61-63, 67, 69,	8, 11-22, 26, 36-37, 39-43,
72-73, 75-77, 79-92, 94, 97-99,	57, 61, 65, 67, 69-70, 75-77,
101, 103, 105-107, 109-118,	84, 105-106, 112, 117-120, 124,
120-121, 127, 130-131, 133-137,	126-127, 132-137, 140-148, 150,
141, 147, 149, 152-156, 158-170,	152-157, 159, 161-162, 164-167,
172-178	169-171, 173-179
שוגג 40, 62-63, 68, 130, 154, 157	רמב"ן (רבי משה בן נחמון) יז, 4-5,
שיעורין 133, 137, 139-140, 178	9, 11-15, 19, 35, 46-47, 73,
שמיטה 51	84, 87-90, 122-123, 142-152,
שתיקה כג-כה, 23-26, 29, 35	158, 160, 164, 166, 168,
תם, רבנו 26, 64, 111, 161	171-172, 174, 178
תפילין 91, 147, 151, 167-168	רצון יא, 12-14, 23, 52, 56, 78,
תרכות וטכנולוגיה 50-51, 88	80-81, 84-91, 110, 166
תשובה 27-29, 40, 43, 52, 158	רשב"ם (רבי שמואל בן מאיר) 17
	82-128, 134
	רשות הרבים 32, 33-32, 54, 66, 84-85,
	89, 128-134, 175, 177